

В.М. Мороз, А.І. Щурок, О.Г. Миколайчук, М.В. Бялик, В.Ф. Орленко,
Д.І. Олексин, М.В. Мороз

Система Ag-Sn-Se. Особливості структури Т-х простору

*Український державний університет водного господарства та природокористування,
вул. Соборна, 11, Рівне, 33000, Україна. E-mail: Solidus@rstu.rv.ua*

Описується Т-х простір системи лідження сплавів методами фізико-хімічного аналізу. В підсолідусній ділянці простору, в частині Ag-Sn-Se в -Ag, при ~ 824 K має місце зміна способу поділу системи на підсистеми як результат перебігу частині Ag-Sn-SnSe-Ag₈SnSe₆-Ag₂Se-Ag, побудований по результатах експериментального дослідження Ag- ζ -фаза-SnSe-Ag₈SnSe₆-Ag₂Se оборотної хімічної реакції витіснення.

Ключові слова: фази, рівновага, діаграма стану.

Стаття постуила до редакції 15.04.2003; прийнята до друку 23.08.2003.

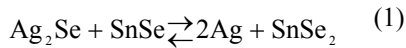
I. Вступ

Р-Т-х простір потрійних та більш складних неорганічних систем не виключає із своїх структур оборотних хімічних реакцій заміщення або витіснення. Аналітичне моделювання на термодинамічному рівні пізнання умов перебігу таких реакцій проведено в [1]. Вивчалась температурна поведінка значень характеристичних функцій гіпотетичної обмінної хімічної реакції в залежності від різниці сумарних теплоємностей початкових та кінцевих її учасників ΔC_p . Показано, що в найпростішому випадку лінійної зміни з температурою ΔC_p , її знаку та кутового коефіцієнта може мати місце як зміна знаку енергії Гібса ΔG для процесу утворення рівноважної суміші фаз, так і осциляція ΔG навколо осі температур. В [2] окреслено коло неорганічних систем, до яких віднесені силікатні, оксидні, металічні де можливі такі реакції за умови існування в них фаз, здатних до обміну своїми частинами. По обидві сторони температури оборотної реакції Т, в рівноважному Р-Т-х просторі, кожна із фаз, учасників реакції, досягає рівноважного стану з іншим набором фаз як через зміну області існування, так і через зміну дефектної структури ґратки, зокрема, структури ближнього порядку. Такі структурні зміни диктуються вимогою рівності хімічних потенціалів елементів в кожній із фаз. Є вірогідність незавершеності перебудовчих процесів по обидві сторони температури оборотної реакції як в гетерогенній області, так і в структурі

окремих фаз навіть при відносно високих температурах, коли кінетичними перешкодами перебудовам можна знехтувати. На перший план може вийти термодинамічний фактор, обумовлений зміною вкладу величини поверхневої енергії фаз в загальний енергетичний баланс реакції [3]. Не виключається випадок такої температурної поведінки теплоємностей фаз, учасників реакції, коли ΔG залишається близькою до нуля в широкому інтервалі температур. Проміжною ланкою в перебудовчому процесі за цих умов може бути утворення структурнонеупорядкованих, нетермодинамічно стабільних склоподібних, склокристалічних та рентгеноаморфних об'єднань. Реально це проявляється в неефективності довготривалих відпалів гетерогенних сплавів по досягненню рівноважного стану. Для гомогенних сплавів напівпровідникових фаз прогнозується, в таких випадках, плинність важливіших напівпровідникових параметрів як в часі, так і при короткочасній дії всеможливих зовнішніх факторів. Труднощі в досягненні рівноважного стану сплавів переносяться на вибір рівноважної моделі Р-Т-х простору, що знаходить своє відображення в суперечливих діаграмах стану конкретних систем, наведених в фахових виданнях.

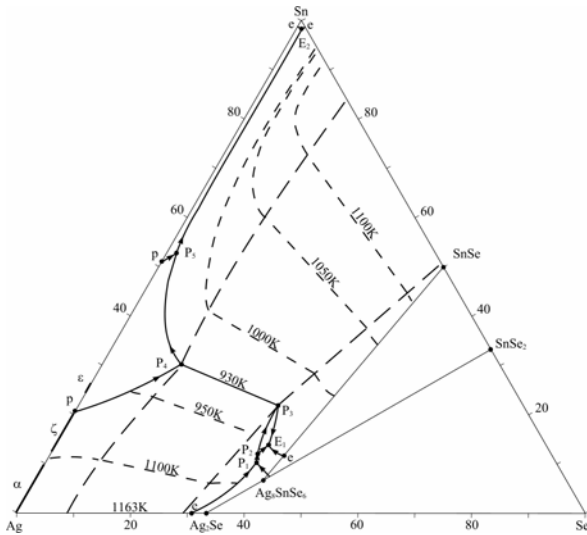
Проведені нами оціночні розрахунки значень енергії Гібса ΔG для процесу утворення рівноважних сумішей фаз в системах $A^I-B^{IV}-C^{VI}$ (A^I -Cu, Ag; B^{IV} -Si, Ge, Sn; C^{VI} -S, Se, Te) показали, що окремі частини їх Т-х простору можуть мати структуру взаємних систем з витісненням. Це стосується, зокрема, системи Ag-Sn-Se, для якої не виключаються реакції

виду:

$a \cdot \text{Ag}_2\text{Se} + b \cdot \text{SnSe} \rightleftharpoons c \cdot \text{Ag}_8\text{SnSe}_6 + d \cdot \zeta$ – фаза де а,

b, c, d-числові коефіцієнти, ζ -проміжна фаза системи Ag-Sn. Експериментальне дослідження температурної поведінки сплавів в частині Ag-Sn-SnSe-Ag₈SnSe₆-Ag₂Se-Ag проведено з метою оцінки

Рис. 1. Проекція поверхні ліквідуса досліджуваної частини системи на площину концентраційного трикутника.

імовірності перебігу реакцій (1) та (2).

Концентраційний трикутник системи Ag-Sn-Se формують три подвійні системи: Ag-Sn [4], Ag-Se [5] та Sn-Se [5]. Роботи [6,7] описують фазові рівноваги в T-x площині розрізу Ag₂Se-SnSe₂. Виявлена єдина потрійна сполука складу Ag₈SnSe₆ з інконгруентним видом плавлення при 1008 K, яка зазнає структурного перетворення при 356 K. Евтектичний сплав містить ~57 мол.% SnSe₂ та плавиться при 778 K. В [8] описується T-x простір сплавів концентраційного трикутника системи. Плавлення сполуки Ag₈SnSe₆ знайдено конгруентним при 1017 K. Виявлено потрійну фазу змінного складу в околі AgSnSe₂ з інконгруентним видом плавлення. Розріз Ag₂Se-SnSe₂ не є квазібінарним, оскільки перетинається полем виділення фази AgSnSe₂. Квазібінарними виявлено розрізи Ag₂Se-SnSe, Ag₂Se-Ag₈SnSe₆, Ag₈SnSe₆-SnSe та Ag₈SnSe₆-Se. Области незмішування у рідкій фазі, започатковані на ділянках Sn-SnSe та Ag-Ag₂Se перетинаються по коноді, температура для якої становить 933 K. Дві рідини коноди при зазначеній температурі в процесі охолодження формують сплав розрізу Ag-SnSe як двофазний. Евтектичний сплав розрізу Ag₂Se-SnSe містить ~22 мол.% SnSe і плавиться при температурі 824 K. Потрійні евтектики підсистем Ag₂Se-Ag₈SnSe₆-SnSe та Ag-Ag₂Se-SnSe, з температурами плавлення, відповідно, 815 K та 823 K мало відрізняються по кількісному вмісту елементів як між собою, так і зі складом евтектики розрізу Ag₂Se-SnSe.

II. Експеримент

Сплави готували із порошкоподібних елементів, сумарний вміст домішок в яких менший 10⁻³%. Рівноважний в підсолідусному інтервалі температур стан в сплавах п'ятикутника Ag- ζ -фаза-SnSe-Ag₈SnSe₆-Ag₂Se-Ag досягався двогодинною витримкою добре перемішаних елементів при температурі ~750 K. Сплави з відносно високим вмістом олова піддавали 2÷3-кратному проміжному перетиранню. Суміші елементів трикутника ϵ -фаза-Sn-SnSe перед дослідженням проплавлялись. Ампули з елементами для синтезу, відпалів та термічного дослідження сплавів попередньо вакуумувались до залишкового тиску ~1 Па. Дослідження проводили класичними методами фізико-хімічного аналізу. Маса наважок для термічних досліджень становила (150÷500)·10⁻⁶ кг. Швидкість нагріву та охолодження знаходилась в околі 0,1 K·с⁻¹. Фазовий вміст сплавів встановлювався за даними рентгенофазового та мікроструктурного аналізів. Градування хромель-алюмелевих термопар здійснено по температурах плавлення олова (505 K), телуру (723 K), алюмінію (932 K), срібла (1234 K), міді (1356 K). Похибка значень температур структурних змін в сплавах не перевищує ±5 K.

III. Результати і обговорення

Проекція поверхні ліквідуса досліджуваної частини системи на площину концентраційного трикутника подана на мал.1, а таблиця відображає зміст безваріантних процесів в сплавах системи.

Значна концентраційна протяжність α -, ζ - та ϵ -фаз системи Ag-Sn не характерна для триелементної частини системи Ag-Sn-Se. Розчинність сірки в зазначених фазах не перевищує 1 ат.%. В околі кімнатних температур двофазні сплави між гомогенними частинами системи Ag-Sn та моноселенідом олова формуються по вузьких лініях орієнтовного складу крайніх точок: Ag₉₇Sn₃-Sn₄₇Se₅₃; Ag₈₆Sn₁₄-Sn₄₇Se₅₃ та Ag₇₅Sn₂₅-Sn₄₇Se₅₃. Область існування моноселеніду олова знаходиться в околі складу Sn₄₇Se₅₃ (в подальшому SnSe). Двофазними в околі кімнатних температур є сплави розрізів Ag₈SnSe₆-Sn₄₇Se₅₃; Ag₂Se-Sn₄₇Se₅₃ та Ag₂Se-Ag₈SnSe₆. Сполука Ag₈SnSe₆ утворюється при температурі 1018 K по перитектичній схемі взаємодії селеніду срібла з розплавом та змінює структуру ґратки при 356 K. Розріз Ag₈SnSe₆-SnSe частково квазібінарний, оскільки межова лінія перитектичного процесу утворення фази Ag₈SnSe₆ заходить в T-x простір трикутника Ag₂Se-SnSe-Ag₈SnSe₆. Евтектичний сплав розрізу Ag₈SnSe₆-SnSe містить ~45 ат. % срібла та плавиться при 875 K. Первинна кристалізація сплавів розрізу Ag₂Se-SnSe із вмістом срібла ~50÷62 ат.% характеризується незначним тепловим ефектом і пов'язана з виділенням срібла. Прецезійне вивчення поверхні ліквідуса в околі зазначеної ділянки розрізу виявило заходження лінії вторинної кристалізації

Таблиця безваріантних процесів.

Позначення	Зміст процесу	Температура процесу, К
P ₁	$L + Ag_2Se \rightarrow Ag + Ag_8SnSe_6$	965
P ₂	$L + Ag \rightarrow \zeta\text{-фаза} + Ag_8SnSe_6$	960
P ₃	$L_1 + Ag \rightarrow \zeta\text{-фаза} + SnSe$	930
P ₄	$L_2 + Ag \rightarrow \zeta\text{-фаза} + SnSe$	930
P ₅	$L + \zeta\text{-фаза} \rightarrow \varepsilon\text{-фаза} + SnSe$	745
E ₁	$L \rightarrow \zeta\text{-фаза} + SnSe + Ag_8SnSe_6$	838
Твердофазний процес:		
	$\zeta\text{-фаза} + SnSe + Ag_8SnSe_6 \rightarrow Ag_2Se + SnSe$	824
E ₂	$L \rightarrow \varepsilon\text{-фаза} + SnSe + Sn$	575

срібла та селеніду срібла в Т-х простір Ag_2Se - $SnSe$ - Ag_8SnSe_6 . Нагрів сплавів чотирикутника Ag - ζ -фаза- $SnSe$ - Ag_2Se - Ag , включаючи сплави розрізу Ag_2Se - $SnSe$ (область А), супроводжується тепловим ефектом, започаткованим при 833 К. Вигляд диференціальних термограм вказує на два, слідує один за одним, з різницею в 3÷5 К процеси зміни структури сплавів. Структура профілю теплових максимумів на термограмах сплавів з ділянки Ag_2Se - Ag_8SnSe_6 - $SnSe$ (область В), започаткованих при 824 К, аналогічна описаній для сплавів області А. Охолодження сплавів областей А та В в околі зазначених температур також супроводжується двома близькими по температурі початку тепловими виділеннями. При температурі 838 К завершується кристалізація розплавів. Наступний твердофазний процес, з оціночною температурою 824 К, має явно активаційний характер з варіацією температури початку $\pm 5 \div 15$ К. Максимум сумісного теплового ефекту як при нагріві, так і при охолодженні виявляють сплави з околу сплаву розрізу Ag_2Se - $SnSe$ із вмістом срібла ~ 50 ат.%. Загартованням у воді від температур ~ 900 К сплавів з області А, фіксується фаза Ag_8SnSe_6 , яка виявляється при подальшому нагріві через тепловий ефект структурного перетворення при 356 К. Зафіксувати фазу Ag_8SnSe_6 на рентгенограмах від загартованих сплавів області А не вдається, оскільки вона розпадається на етапі підготовки матеріалу до аналізу. Започатковані при нагріві сплавів областей А та В теплові ефекти, відповідно при 833 К та 824 К, відображають єдиний процес формування розрізу Ag_8SnSe_6 - ζ -фаза як двофазного. Неспівпадання температур початку твердофазних реакцій витіснення в областях А та В є наслідком відмінності їх стартового фазового складу

та активаційної природи процесу. Зазначена особливість переходу в сплавах від одного набору рівноважних фаз до іншого не містить ознак порушення базових принципів фізико-хімічного аналізу. В області А, при температурі 833 К формується також розріз Ag_2Se - ζ -фаза як двофазний.

Поля виділення срібла та моноселеніду олова займають, як показано на рис. 1, значну частину поверхні ліквідуса системи. Започатковані на ділянках Ag - Ag_2Se та $SnSe$ - Sn поверхні ліквідуса розшарування в рідкій фазі поширюються в трифазну область, де перетинаються по коноді при температурі ~ 930 К. Подальше пониження температури двох рідин згаданої коноди L_1 та L_2 завершується перитектичними процесами виділення моноселеніду олова та ζ -фази. Нижче 930 К сплави розрізу ζ -фаза- $SnSe$ є двофазними. Поле виділення ζ -фази поблизу розрізу Ag_2Se - $SnSe$, якісно зображене на рис. 1, займає малу частину поверхні ліквідуса та характеризується її значною крутизою. Завершується кристалізація сплавів досліджуваної частини системи сумісним виділенням потрібної фази Ag_8SnSe_6 , моноселеніду олова та ζ -фази, а також олова, селеніду олова та ε -фази. Безваріантний твердофазний процес при ~ 824 К для складу потрібної евтектики проходить, в основному, з утворенням селеніду срібла та моноселеніду олова, тобто з формуванням розрізу Ag_2Se - $SnSe$ як двофазного.

IV. Висновок.

Побудована проекція поверхні ліквідуса системи Ag - Sn - Se на площину концентраційного трикутника

в частині $\text{Ag-Sn-SnSe-Ag}_8\text{SnSe}_6\text{-Ag}_2\text{Se-Ag}$. В підсолідусній частині $\text{Ag-}\zeta\text{-фаза-SnSe-Ag}_8\text{SnSe}_6\text{-Ag}_2\text{Se-Ag}$ має місце зміна способу поділу системи на підсистеми через формування (розпад) розрізу $\text{Ag}_8\text{SnSe}_6\text{-}\zeta\text{-фаза}$ як двофазного. Для сплавів напівпровідникових фаз Ag_2Se , Ag_8SnSe_6 та SnSe , одержаних при температурах вищих 824 К,

прогнозуються зміни в структурі енергетичного спектру заборонених зон в околі кімнатних температур як результат перебігу оборотної реакції.

- [1] Н.К. Воскресенская. Термодинамическое обоснование правила Каблукова // *Ж. неорганической химии*, **8**(5), сс. 1190-1195 (1963).
- [2] В.Я. Аносов, М.И. Озерова, Ю.А. Фиалков. *Основы физико-химического анализа*. Наука, М. 503 с. (1976).
- [3] В.А. Киреев. *Курс физической химии*. Химия, М. 775 с. (1975).
- [4] М. Хансен, К. Андерко. *Структуры двойных сплавов*. Металлургия, М. Т.1, 608 с. (1962).
- [5] Н.Х. Абрикосов, Л.Е. Шелимова. *Полупроводниковые материалы на основе $A^{IV}B^{VI}$* . Наука, М. 195 с. (1975).
- [6] O. Gorochov. Les composés Ag_8MX_6 (M=Si, Ge, Sn et X=S, Se, Te) // *Bull. Soc. Chim. France*, **6**, pp. 2263-2275 (1968).
- [7] O. Gorochov, R. Fichet, J. Flahaut. Diagramme de phase et propriétés du système $\text{Ag}_2\text{Se-SnSe}_2$ // *C. R. Acad. Sci.*, 203, pp. 1422-1427 (1966).
- [8] R. Ollitrault-Fichet, R. Rivet, J. Flahaut et al. Description du système ternaire Ag-Sn-Se // *J. Less-Comm. Met.*, 138, pp. 241-261 (1988).

V.M. Moroz, A.I. Schurok, O.G. Mykolaychuk, M.V. Byalyk, V.F. Orlenko,
D.I. Oleksyn, M.B. Moroz

System Ag-Sn-Se. The Peculiarities of Structure T-x Space

*Ukrainian State University of Water Economy and Nature Management,
11, Soborna Str., Rivne, 33000, Ukraine, E-mail: Solidus@rstu.rv.ua*

The T-x space of system Ag-Sn - Se is described in part $\text{Ag-Sn-SnSe-Ag}_8\text{SnSe}_6\text{-Ag}_2\text{Se-Ag}$, which is constructed by results of the experimental research of alloys by methods of the chemical-physical analysis. The change of the way of division of the system into subsystems takes place in subsolidus site of space, in part $\text{Ag-}\zeta\text{-phase-SnSe-Ag}_8\text{SnSe}_6\text{-Ag}_2\text{Se-Ag}$, at ~ 824 K as a result of a course of inverse chemical reaction of replacement.